

Rod og urt af gåsepotentil stiller kvindens hvide udflåd, vandafkog hendes menstruation (5); destilleret vand af planten fordriver fregner og gør huden hvid (6).

»Femfingerurt« indgår i kage spist mod gulsot, den knuste rod pålægges hæmoroïder (7); et blad lagt med den grønne side mod sår heler og læger, den hvidgrønne side »trækker« bullenskab eller svulst (SSlesvig; 8), sml. vejbred bd. 4. »Ermentille« (potentil?) er bestanddel af middel mod sygdom i hestens øre, »femfingerurt« af medicin til forgjort hest (9).

Færøerne: udtræk af gåsepotentil heler udvortes sår, standser blodspytning og næseblod, tandpine, diarré, for kraftig menstruation – et stykke linned vædet dermed pålægges (1800; 10), sml. ovenfor (1648).

LITTERATUR: (1) 15 35,46,55; (2) 703 54b; (3) 841 1577 63b,67; (4) 718 1837, 125f; (5) 488o 143, 205; (6) 398 1806,497; (7) 328f 1,47,206; (8) 161 1906/23: 3286; (9) 83 54f; 161 1904/3 P,6 (1800-1); (10) 518 1800,198.

ANDEN ANVENDELSE

Gåsepotentils rodsaft farver linned grønt (1799; 1), blåt papir rødt (2); roden kan om vinteren kogt og stegt spises som pastinak (3), bladene anvendes som salat og til gemyse, suppe (4), planten erstatte egebark til garvning; roden hindrer sandflugt og er et godt kvægfoder (2). Sølvpotentil farver gult, anvendes til garvning (3).

Med »femfingerurt« under hatten kan man se hekse i kirken (1785; 5).

Børn piller de lange udløbere itu og bruger baststrengen som »sytråd« (NSjælland; 6).

LITTERATUR: (1) 576 4, 406; (2) 718 1837,125f; (3) 398 1806, 497f; 518 198f; (4) 712 25; (5) 488 6,1883,360; (6) 107 1935.

Rundt i grøfttekantens underskov kravler ... den sølvbladede potentil. Den er såre beskeden, den vender bladenes forsølvede sider mod jorden *Jens Jacob Jensen* (1). – For min ungdoms tungsind i savnets ørken · lyste med stjerners blidhed potentillerne *Valdemar Rørdam* (2) – ydmyg potentil · mig hilser med sit lille solskins-smil *Kaj Munk* (3).

LITTERATUR: (1) 151 12,1939,733; (2) 789r 85; (3) 616c 54.

Tormentil, *Potentilla erecta*

Fra en tyk, indvendig rød jordstængel skyder spinkle 10–30 cm stængler med 3–5 fingrede blade; de enlige gule og ret små blomster har fire bæger- og kronblade og sidder på lange tynde stilke. Almindelig på enge, i hedemoser og åbne skove.

Tormentil o. 1450ff vel fordi planten blev anvendt mod smerter (latin tormentum = plage), således gigt og tandpine, se nedenfor. *Blodurt*, *blodrod* 1600-t ff; MJylland, Bornholm, *rødme* (-rod) 1648–1829, *figenurt* 1775 måske på grund af anvendelsen mod figenbylder = hæmoroïder eller dysenteri (tysk feig(-e)); *hulurt* 1795ff også om lærkespore, slangerod m.fl. med tyk jordstængel; *korsurt* Lolland o. 1870 efter blomstens form; *hedenød* 1881ff Jylland, *hede-øje* Silkeborgegn, *hedeløg*, *hedeagern* MJylland, *gigturt* Øjylland må skyldes en anvendelse mod sygdommen (1). – Færøerne: *børka*, *børkuvisa* – oprindelig barka ☉: anvendt til barkning, dvs. garvning (2), sml. gøgeurt bd. 1. Planten forveksles i ældre litteratur ofte med potentil.

LITTERATUR: (1) 689 2, 328–30; 996 16,1954,144; (2) 751 41–43.

LÆGEMIDLER

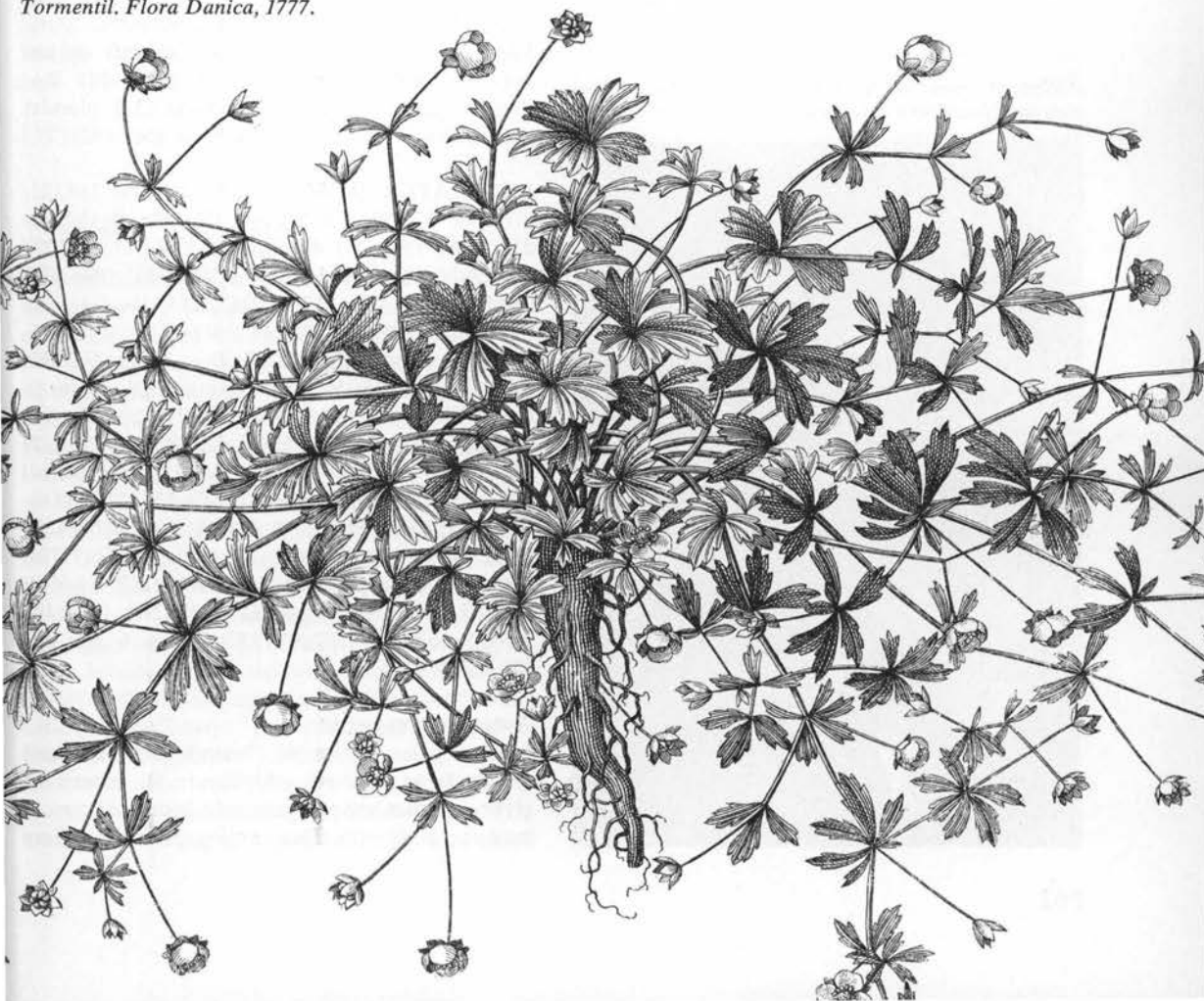
Christiern Pedersen 1533: roden indtages med drik mod »al forgift« (85b), rod, blade og rødder kogt i vand eller øl drikkes for koldfeber = malaria (78a), den pulveriserede rod indtaget med destilleret vand af syre hjælper mod pest (86a), i øl eller vin mod blodsot = dysenteri (50a) og maveonder (47a), pulveret eller hele planten kogt i vand eller øl drikkes mod diarré (42b), vindekokt af den knuste jordstængel drukket af kvinde sikrer graviditet (70a); vin eller ølafkog styrker synet; grønne knuste blade lægges på syge øjne eller de bades med afkog af den tørre droge (9b).

Henrik Smid 1546ff (1): saften af den friske rod og urt drikkes som modgift og udvider pest gennem sveden; den tørrede og knuste rod kan også anvendes, ligeså vinafkog af urt og rod, samme åbner tilstoppet lever, læger lungerne, udskiller gulsot (det gælder især plantens saft). Den, som er syg og fryser, skal tage den pulveriserede rod og teriak i tormentilvand, det hjælper »med Guds hjælp for alle giftige sygdomme, det være sig svedsot, pest, kolden, denne lægedom er vis og ofte forsøgt«. En almindelig regel: hvilken lægedom man end vil tilbe-

rede mod pest, skal tormentil være bestanddel. Ingen rod er bedre mod »allehånde flydelse, det være sig rød eller hvid« (for kraftig menstruation subs. leukorroe). Den knuste rod drukket med rødvin stiller blodsot (dysenteri); patient med koldfeber og blodsot skal indgives den knuste rod med vand, hvori glødende stål er slukket, eller bades med tormentilvand. Nogle bager af roden, æggeblomme, muskat og havremel en kage, som »skal være en kostelig lægedom for allehånde flydelse«; en anden kage af rodmelet og æggehvite hjælper for kolera med opkastning, eller patienten gives den pulveriserede rod at drikke i destilleret vand af mynte. Tormentil renser og læger som plaster eller salve alle sår og bylder, disse bades med vin eller vandafkog, den knuste rod strøs i såret. Tormentilvand blandet med »tutia« og hvidt rav dryppes i rindende øjne. Den knuste urt og rod koges i eddike til omslag på alle »knorter, knuder og hævelser bag ørerne og [på] kroppen,

stiller lændernes pine«, læger skab, brystbylder; rodens saft og vand stiller kvindens blodsot. Simon Paulli 1648, 366f: der findes næppe en barber, som ikke véd, at urtens rod er blodstilende; derfor kommer den også i sårdrikke og -plastre. Lægerne anvender meget den knuste rod mod pest, gift og især blodsot (dysenteri). Roden (jordstængelen) er anført i farmakopeen 1772; den sælges stadig på nogle apoteker. Et brændevinsudtræk af *blodrod* er godt for mange ting (MJylland; 2), en bittersnaps på roden tages mod forskellige sygdomme (Bogø; 3). Denne og syv andre planters rod sat på brændevin hjælper mod indvortes smerter og feber (4). Indgår i brændevinsudtræk og ølafkog for koldfeber = malaria (5). Mod gigt tages et dekokt af »hedeagern« (MJylland; 2), klog mand (død 1939) strøg gigtpatienter med te af roden blandet med salmiakspiritus (Ravnsby Lolland; 6). Vinafkog af roden, poppelbark og enebær modvirker vattersot (7). Knust tormen-

Tormentil. Flora Danica, 1777.

til, bønnemel og bynkefrø indtaget med øl hjælper for gulsot (8).

Planten har urindrivende og sammensnerpende egenskaber (9); et pulver af 27 substanser mod blæresten indtages i tormentilvand (o. 1720), den knuste rod stiller menstruationen (10). Er bestanddel af vinafkog mod forstoppelse (11). For diarré tages den knuste rod i vin eller øl (12), et mælkeafkog på roden (ØJylland; 13), roden og vejbredfrø i rødvin (14). Indgår i middel for indvoldsorm (11).

Vandafkog af tormentil og roser tjener til mundskylning for hævet tandkød, tandbylder (1557, 1600-t; 15); den friske rod stiller tandpine (1600-t; 16), på tanden lægges tormentil, granaetleblomst, bukkehorn og rosenblade kogt i vin (17), eller på kinden ud for tanden, så roden trækker en stor blære (ØJylland; 13). Roden indgår i omslag på smertende tand (4).

Lægekyndig bonde i Ubberud Fyn (d. 1789) lagde roden på kvæstede ben (18). Et dekokt drikkes for at standse blodtab (19). Den knuste rod blandet med muskat, havremel, peber og akelejejrø anvendes for rosen hos mænd (11).

Roden af tormentil indgår i mange brændevinsopskrifter. Maleri af L. A. Ring, 1893.

Under sidste verdenskrig blev samlet tormentilrod til apotekerne som erstatning for (sydamerikansk) ratanjerod (20). Anvendes nu medicinsk som adstringerende middel (21).

Færøerne: udtræk af roden, men oftere et mælkeafkog er drukket mod diarré; hæmoroïder bades med udtræk af roden (22).

I oktober bør kvæget hver morgen før udbindingen have tormentil med lidt salt som værn mod »usund tåge« (1780; 23). Mod kvægest gives øldekokt af tormentilrod og kommen, roden for oksens ondterakt lungesyge (24), blandes med tjære og teriak i mælk for koens slikke- og stivsyge (1761; 25), roden kogt i sødmælk mod dens dysenteri (1694; 26). Mod kalves diarré indgives en te af roden (VJylland; 27), for koens blodsot og blodpis den hakkede rod kogt i sødmælk, evt. tilsat spanskgrønt (28). Roden er bestanddel af middel til køer, der malker blodig mælk (29).

Roden indgår i råd for hestens lutterstal (polyuri), dysenteri, springorm og øjnes bindehindebetændelse; den pulveriserede rod er givet mod svinets diarré (30), blev det sygt af for fedt foder, fik det tormentil og laurbær (31).

Fårehyrderne kender plantens lægekraft og anvender den til deres syge dyr (1500-t; 32). Roden er anvendt mod fårets iktesyge (33), blandet med ærtemel for diarré hos høns (34).

LITTERATUR: (1) 841 1577, 66; (2) 328e 119,125; (3) 466b 46; (4) 273 181,204; (5) 488o 39,150; (6) 551 12/10 1950; (7) 488o 208; (8) 217 27; (9) 398 1806,502; (10) 488o 189,205 jf. 248; (11) 488o 128, 163,245; (12) 488o 117 jf. 262; 217 19; (13) 161 1936/I:2196; 996 16,1951,144 (1918); (14) 328f 1925, 157 (klog kone i Møborg VJyll. o. 1850); 273 180; (15) 841 1557,48; 902d 4; 665g 65; (16) 665b 89 (o. 1640); (17) 82 90; (18) 249 5, 1912-15, 160; (19) 107 1948; (20) 725 3/8 1944; (21) 599b 2,548; (22) 752 57; (23) 43 1, 146; (24) 83 154 (1664), 160; (25) 696 55; (26) 665g 250, 82 171; (27) 634 17224 (Torssted); (28) 258 1943, 149 (1686); 1008 4,1916,599 (o. 1770); 791 1,1789,41f; 77 1795,60; 451b 1798, 101f; 57b 2,1806,713 (Loll.); 783b o. 1870 (Addit); (29) 83 192; (30) 83 29,82,128,170,302; (31) 178 1935,52; (32) 841 1577,66b; (33) 83 284 jf. 292; (34) 791 1,1789,149f.

ANDEN ANVENDELSE

Jordstængelen sættes på brændevin, vist mest for at farve den gul (ØJylland; 1), udtrækket giver en brun og velmagende bitter (Himmerland o. 1890; 2). Den er ingrediens i »Herr

Niels' dråber« og »Nøglen til livet« (Fyn) samt »Jægermesterens Bitter« (3).

Den knuste rod er brugt til garvning (4) i mangel af egebark og for at gøre læderet vellugtende (5), på Færøerne benyttet sammen med skræpperod til at garve skind, huder til søtøj, sko (1670ff; 6) – »det vigtigste af de midler, som færingerne anvender« (1870; 7); man gned også rodbarken mod skindet for at farve det gult (8), på Fyn (1743) og Bornholm blev roden anvendt til rødfarvning (9), på Færøerne til at farve tøj med (8).

Man kan fede svin på rødderne (10) og disse kogt med bølgeaske bruges til daglig vask af mælkebøtter (11).

LITTERATUR: (1) 934 2055; (2) 634 18537; (3) 747 98,102,111; (4) 398 1806,501; 258 1929,67; 449 449 1939,16; (5) 977 1767,159; (6) 181 108; 873 284f; 518 191f,199; 254 1951,12; (7) 94 4, 29; (8) 873 148,284; (9) 249 2.1,1925,40 (Jordløse); 449 1939,16; (10) 696 1761,428 (Færø.); 398 1806,501; (11) 951b 1821,72.

Spæd og ænselig, · kantet og forsagt, · fire gule blade · blomstens hele pragt. · · Mellem urters mylder · ænsat kun af få · rakte du din guld-kalk · op imod det blå *Karl Jespersen*.

LITTERATUR: 441 16.

Jordbær, *Fragaria*

SKOVJORDBÆR, *Fragaria vesca*, bliver 10–20 cm høj og skyder lange krybende ranker; bladene er trefingrede og savtakkede, blomsterne hvide, den modne frugt rød og kødfuld, besat med talrige små gule nødder. Alm. i skove, på diger, mellem buske.

BAKKEJORDBÆR, *Fragaria viridis*, har gullige blomster; hist og her på bakker. – SPANSK JORDBÆR, *Fragaria moschata*, er i det hele større; forhen dyrket i haver, nu undertiden forvildet. De fleste storfrugtede jordbærsorter nedstammer fra Chile-Jordbær (*Fragaria chiloënsis*). *Jordbær* o. 1450ff, fællesgermansk, de modne bær ligger ved eller på jorden (i modsætning til andre bærfrugter); i stednavne som Jordbærpold 1776ff SØJylland og Jordbærhøj Bornholm. Udløber: *jordbærtvyv*, den stjal kraft fra moderplanten. – Færøerne: *jarðber*.

BAKKEJORDBÆR: *nakkebær* 1688ff; Djursland, »fordi den groede i mængde på Arnak(ke)« (1), men snarere fra tysk knackbeere o: når bæret

plukkes kan høres et lille smeld; *hatbær* Bornholm 1769ff efter det blivende grønne bægers hætteleform; *klintebær* 1821, *harebær* Sjælland o. 1870 (2).

Jordbær er slang for (rød) næse, kvindens brystvorter, blandt tømrere: store knaster, i søsprog: kuglerunde fendere = stødpuder langs skibssiden (3).

LITTERATUR: (1) 783b o. 1870; (2) 689 1,609f; 690 9,844; (3) 85c 34,43,126,143.

DYRKNING

Der blev dyrket jordbær i Danmark antagelig fra kort før 1400 (1), men de må i naturen være spist siden oldtiden; bær og blade nævnes i et par håndskrifter fra 1400-t, planten indgår ikke i middelalderlige stednavne (2). Bærrene omtales ret ofte i slutningen af 1500-t; Henrik Smid skriver, at »kokkene kender jordbær vel, de koger gode retter af dem« (3). 1595 sendes jordbær fra Mecklenburg til Nykøbing slot på Falster, 1603 bestiller dronningen fra slotshaven i København 173 potter bær til at sætte på akvavit, og 1641 samles bær i naturen til hoffet. Dyrkningen omtales 1647 og året efter skrives, at der findes to slags: skovjordbær, der har langt den bedste smag, og havejordbær med dobbelt så store frugter, sidstnævnte gror dog kun »i store herrers haver«, men bærrene »er bønderne såre vel bekendt« (4). 1680–1700 blev planten forsøgsvis plantet på Færøerne, men gik ud (5).

Dyrkning og fremavl på større arealer i haver begynder i 1730'erne; 1734 sælges planter fra en københavnsk planteskole, 1774 hedder det, at de hentes fra skoven, i haven bliver bærrene større, men mister efterhånden deres naturlige sødme; endnu 1782 omtaler en dansk havebog kun skovjordbær (6). Iflg. en præsteindberetning 1743 avles jordbær på Vordingborgeggen; i gode år, således 1820, høster Vejlø ved Næstved ca. 600 kg, i mindre gode 400 kg, som solgtes i Næstved, Vordingborg, Præstø, Sorø og København (7).

1802 dyrkes jordbær i havebede på Læsø (8), 1805 nævnes ni sorter, bl.a. skovjordbær (9), der gives 1810 anvisning på dyrkningen, bestanden skal udskiftes hvert fjerde år (10). Endnu fandtes jordbær mest i herregårds- og præstegårdshaver, de fleste steder hentede bønder og husfolk bærrene fra skov og mark lige til slutningen af 1800-t (11).

På Falster blev ikke dyrket jordbær o. 1820 (12), på NFyn først fra o. 1870 (13), i Hads herred